

LUND UNIVERSITY

En gråsten från Ohs och en blå safir från Ceylon

Dunér, David

Published in:
Svenska Linnésällskapets årsskrift

2003

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Dunér, D. (2003). En gråsten från Ohs och en blå safir från Ceylon. *Svenska Linnésällskapets årsskrift, 2002-2003*, 123-134.

Total number of authors:
1

Creative Commons License:
Ospecificerad

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

enligt beskrivningar alltid saknat den så kallade kungskägglan, den som används till att slå ned de andra käglorna med. Den branta sluttningen är både solig och extremt torr och kan därför ha bidragit till att plantorna omkommit. Det är inte sällan att de under torra somrar antar den för buxbom så välkända orange-gul-gröna färg som lidande plantor får antingen det gäller kalla vintrar, torra somrar eller bristande näring.

³ *Buxus arborescens* är synonymt med det idag använda namnet *B. sempervirens*. Det Linné avsåg var den hög- och kraftigvuxna formen av buxbom som på Vrams Gunnarstorp har gett dessa magnifika häckar. Vid Linnés tid var inga andra arter eller sorter namngivna. Idag räknar man med att det är i runda tal ca 500 olika sorter namngivna.

⁴ Dagfinn Moe, *Buksbom – Buxus sempervirens- og et eksisterande renaissance – hageanlaegg på Flana Herrgård, Store Milde* (Bergen, 1991).

⁵ Plantor förökas idag exklusivt av Lindhults Plantskola i Långås utanför Falkenberg, på licens efter avtal med familjen Tornerhjelm. Varje stickling tas enbart på plantorna på Vrams Gunnarstorp, detta för att så långt det är möjligt minimera förväxlingsrisken och att bibehålla autenticiteten, utan att drabbas av de ”glidande förändringar” som man kan drabbas utav vid ett intensivt förökande då det tas stickling på stickling. Varje rotad stickling lämnar ett ekonomiskt bidrag till den kostsamma skötsel som planteringen åsamkar ägarfamiljen. Den regelbundna skötseln har sedan 1999 övertagits av Örestad Farmartjänst, Mörap.

⁶ Se Kjell Lundquist, ”Kulturväxter i Tycho Brahes trädgårdar” & Kenneth Lorentzon, ”Plantjakt”, i Johanna Erlandsson (utg.), *Tycho Brahe. Stjärnornas herre* (Landskrona, 1996), 109–146 resp. 147–170.

⁷ En mera utförlig referensförteckning finns att läsa i *Lustgården* 1998.

Kenneth Lorentzon

Författarnas adress:

Universitetsadjunkt Kjell Lundquist, Institutionen för landskapsplanering, SLU Alnarp, box 58, 230 53 Alnarp, e-post: kjell.lundquist@lpal.slu.se

Landskapsarkitekt Anna Jakobsson, Institutionen för landskapsplanering, SLU Alnarp, box 58, 230 53 Alnarp, e-post: Anna.Jakobsson@lpal.slu.se

Forskare Kenneth Lorentzon, Institutionen för landskapsplanering, SLU Alnarp, box 58, 230 53 Alnarp, e-post: Kenneth.Lorentzon@lpal.slu.se

DAVID DUNÉR En gråsten från Ohs och en blå safir från Ceylon

På en herrgård långt inne i Småland finns en stensamling som består av tre stora skåp fulla av stenar och mineraler från alla världens hörn, alltifrån en gråsten från Ohs till en blå safir från Ceylon. Det är ett praktiskt taget okänt och aldrig undersökt, autentiskt mineraliekabinett från 1800-talets början. Samlingen i Ohs bruk har en gång tillhört bergsrådet och brukspatronen på Ohs, Johan Lorentz Aschan (1772–1856), som i det lilla brukssamhället vid sjön Rusken utvann järn ur sjömalm och lät tillverka en del gjutjärnsprodukter. Det finns också en tradition som säger att stensamlingen har anknytning till Jöns Jacob Berzelius, den kände kemisten som bl.a. införde de moderna bokstavsbezeichnungarna inom kemin, såsom att H står för väte och O för syre och så vidare. Men hur har stensamlingen hamnat i Ohs och finns det någon rimlighet i antagandet att Berzelius är inblandad?

En gåva från Berzelius?

Till att börja med måste vi ta reda på vad traditionen säger. I stensamlingen finner man ett brev inkastat i en låda bland stenar och prover. Det är ett brev avsänt vintern 1934 från bibliotekarien Arne Holmberg vid Kungliga Vetenskapsakademien till dåvarande bruksägaren Erik Berglund (1884–1950).¹ Assistenten vid Naturhistoriska riksmuseets mineralogiska avdelning, Dr Nils Zenzén (1883–1959), hade via hörsägen fått vetskap om att det i Ohs skulle finnas ett slags ”byrålädor” med mineraler och bestick efter bergsrådet Aschan och Berzelius. De frågade om det också fanns handskrivna anteckningar av Berzelius eller andra handlingar rörande hans liv och forskning. Vad hade de hört? I en minnesteckning från 1935 över Bröt-Anund på Ohs, det vill säga över brukspatron Nils Nilsson Aschan (1802–1888), står det att samlingen ”har tillhört ingen mindre än den frejdade vetenskapsmannen Johan Jacob Berzelius”.² Berzelius skulle sedan skänkt den till Johan Lorentz Aschan och via sonen Nils Nilsson Aschan skulle den ha hamnat på Ohs herrgård. Genom den Berglundska släkten finns det en liknande muntlig tradi-

tion, såsom den siste enskilde bruksägaren Stig Berglund (1916–1995) formulerar det i ett brev skulle det ”ha varit en lärjunge till Berzelius, som på Aschans uppdrag ställt i ordning mineralsamlingen”.³ Slutligen står det i en bok om den Aschanska släkten att bergsrådet hade ett levande intresse för geologi. Hans stensamling som ännu finns på Ohs bruk vittnar om detta, och det antas, att den skulle ha tillkommit tack vare Berzelius.⁴

Det första man tänker på när man tar del av dessa uppgifter, är hur Berzelius och Aschan kunde känna varandra. Det visar sig nämligen vid en närmare granskning att de var mycket goda vänner och förde en tidvis intensiv brevväxling. Närmare 80 brev från åren 1832–1846 finns bevarade dem emellan på Kungliga Vetenskapsakademien. Aschan var medicinare i grunden, hade studerat i Uppsala och disputerat i botanik 1793.⁵ Fyra år senare disputerade han även i medicin för Johan Gustaf Acrel (1741–1801) med en avhandling om inflammationer i levern, *De hepatitide ejusque per ptyalismum curatione*. Det var som brunnsläkare vid Loka hälsobrunn hans vänskap och samarbete med Berzelius inleddes. År 1800 hjälpte Berzelius honom med att analysera några vatten- och gyttjeprover från Loka.⁶ Genom Aschans giftermål med Katarina Nilsson (1782–1849), dotter till den förmögne bergsbruksidkaren Nils Nilsson i Grythytted i Närke, blev han en rik man och kunde inte bara inköpa Lessebo bruk 1802 utan också understödja sin vän Berzelius med lån vid ekonomiska bekymmer.⁷ Ännu idag finns det ett ”Stipendium Berzelianum” till kemister som grundar sig på pengar efter Johan Lorentz Aschan.

Det var på Berzelius inrådan som Aschan 1826 inledde försök med att utvinna koppar ur kopparkis ur Kleva gruva i Alseda socken i Småland. Men resultatet blev inte det förväntade. Han undrade vad det var för fel och skickade prover till Berzelius för kemisk analys. Berzelius kom fram till att kopparen var förorenad av nickel och tillsammans med några kollegor utarbetade han en metod för att tillgodogöra sig nickeln istället.⁸ Det kom att dröja många år innan nickelproduktionen blev lönande. Berzelius fick också möjlighet att besöka Kleva på en genomresa 1840.⁹ Många brev dem emellan handlar om denna gruva och om de där förekommande fynden av koppar och nickel. Aschan berättar för Berzelius att han hade rest till Ohs på våren 1841 för att övertala sin son att hjälpa honom med nickelutvinningen: ”Nils-son åtog sig Klefva bekymrad”.¹⁰ En kort tid därefter skickar han till Berzelius prover innehållande ”Nickel från min äldste son – den är utdragen på våta vägen, ej Ren”.¹¹ Berzelius svarade och erkände att han inte kunde göra

någon bestämd analys: ”Glaset var vid ankomsten söndersplittradt och innehållet kringströdt. Det synes mig hafva varit oren nickeloxid.”¹²

I bruksarkivet i Ohs förvaras ytterligare några handlingar från 1853 angående Kleva nickelgruva. Dessutom finns där ett antal böcker av Berzelius, såsom *Afhandlingar i fysik, kemi och mineralogi* (1806–1810), *Föreläsningar i djurkemi* (1808), *Årsberättelser om vetenskapernas framsteg* (1822), *Lärbok i kemien* (1822–1828) och *Årsberättelse om framstegen i fysik och kemi* (1832–1834) med både Johan Lorentz och Nils Nilsson Aschans namnteckningar. Vidare finns där årsberättelser och handlingar utgivna av Kungliga Vetenskapsakademien, i vilken Johan Lorentz blev ledamot 1853.

I breven mellan Aschan och Berzelius utväxlas tankar i kemi och järnhantering. Aschan rapporterar om sädesproduktionen på Ohs, om pappers-tillverkningen på Lessebo bruk och berättar om epidemier som härjar i trakten. Men deras utbyte var inte bara på ett professionellt plan. De skrev och berättade om sin personliga hälsa och diskuterade nykterheten och rusdryckernas skadliga inverkan. Båda var starkt engagerade i nykterhetsfrågan. Berzelius var vice ordförande i Svenska nykterhetssällskapet och Aschan predikade nykterhetens lov hemma i Lessebo. Personliga tankar om prästerskapet förekom också. Aschan var ingen större beundrare av präster. Till Berzelius skriver han angående biskop Esaias Tegnér och det om andra sorters stenar än de som finns i Ohs: ”Vår vän Esaias blir nog snart frisk, så fort han hinner kräkas upp sina poetiska gallstenar.”¹³

Om svalors vinterläge i vatten

Nils Nilsson Aschan hade, till skillnad från sin far, inte samma expansiva vetenskapliga framåtanda. Visserligen var han utbildad i bergsbruk och erhållit en bergsexamen 1824.¹⁴ Som ledamot i Kungliga Lantbruksakademien hade han också vissa framgångar i att bryta ny odlingsmark, torrlägga mossar, bygga vägar och uppresa stenmurar på sina bruksägor. Som näringsidkare hade han valspråket: ”Den är en mensklighetens välgörare, som kommer två strån att växa, der förut blott växte ett.”¹⁵ Johan Lorentz Aschan ryckte verkligen upp järnbruket ur sin slummer under sin tid. Men sonen lyckades aldrig riktigt ställa om bruket inför den kommande industriella revolutionen mot slutet av 1800-talet. Snarare än att prisa industrialismens förträfflighet omhuldade han många idéer som gick i motvals med den moderna tiden. Till exempel hade denne patriarkaliske brukspatron sin egen tideräkning vid sitt bruk i Ohs.

När den svenska normaltiden skulle införas 1878, framtvingat av järnvägarnas utbredning, så vägrade han gå med på dessa nymodigheter och höll kvar vid den gamla tideräkningen. Den fungerade ju utmärkt så länge man höll sig inom brukets ägor – och det skulle bruksarbetarna göra. Klockorna i Ohs gick därför en halvtimme före den ordinarie rikstiden. "Ohsatiden" tickade på ända till 1940-talet, då den moderna tidsordningen kom ikapp. Detta var Aschans revolt mot den moderna tiden.

Hans "främsta" forskarinsats i de vetenskapliga hävderna, och det med en linneansk anknytning, var annars ett brev infört i Vetenskapsakademiens handlingar. År 1849 läste Nils Nilsson Aschan en notis i Kungliga Vetenskapsakademiens översikt.¹⁶ Den tog upp frågan om vart svalorna (*Hirundo*, L. [*Hirundinidae*]) tar vägen under hösten. Övervintrade de måhända nedfrusna bland gyttja och sjögräs på botten av grunda insjöar? Församlingen av Sveriges främsta vetenskapsmän var kritiska. De ansåg att detta vara lika omöjligt som att bygga en evighetsmaskin och att det var en lika orimlig saga som andra myter om havsormar och sjöodjur. Men man ville i alla fall pröva frågan vetenskapligt och efterlyste uppgifter kring svalornas vinterdvala. Aschan svarade på denna uppmaning. I december skickade han in en berättelse som han ansåg vara ett bevis för att svalorna övervintrade under isen. Som ställföreträdande brukspatron på Lessebo för sin sjuklige far hade han fått höra en historia av en arbetare vid bruket. Denne Christian Åberg berättade, att han för några år sedan hade dragit isnot på sjön Yen. I noten fann han bland fisk och dyjord två nedfrusna svalor. Han tog hem svalorna, lade dem i fönstret och lät tina upp dem i den varma stugan. Efter en stund kvicknade plötsligt den ena svalan till och började flaxa runt i rummet, för att sedan falla ned död på golvet.

Aschans brev kom att publiceras i *Öfversigt af Kongl. Vetenskapsakademiens förhandlingar* för år 1850 under rubriken "Om svalans hibernation".¹⁷ Sveriges vid den tiden främste ornitolog, Carl Jacob Sundevall, ställde sig skeptisk till uppgifterna. Han tvivlade inte på uppgiftslämnarens hederlighet, men ansåg att händelsen låg alltför långt bak i tiden. Visserligen kunde det ske underverk i naturen, men aldrig sker det enastående fenomen som strider mot naturlagarna. Sundevall var övertygad om att svalorna flyttar till Afrika på hösten. Fast kanske finns det en liten, liten möjlighet att några få individer övervintrar i vattnet? För att få svar på den frågan utlyste Vetenskapsakademien en prissumma åt dem som kunde skicka in bindande bevis för eller mot svalornas vinterdvala på sjöbotten. Lundazoologen Sven

Nilsson nämner denna fråga i samband med ladusvalan (*Hirundo rustica*, L.) i sin *Skandinavisk fauna* (3:e uppl., 1858) och säger kort och gott: "Jag känner ingen fulare orimligare dikt".¹⁸ Senare kom Sundevall fram till att de nedfrusna svalorna som hittades om vintern antagligen kunde vara av en helt annan art, nämligen strömstaren (*Cinclus aquaticus*, Bechst. [*Cinclus cinclus*]).¹⁹ Om Aschan kvarhöll vid sin ståndpunkt framgår inte, men han var i gott sällskap. Självaste Carl von Linné trodde livet ut att svalorna sov på sjöarnas botten om vintern.²⁰

Spillror av en äldre samling

Nu gäller frågan om stensamlingen hade byggts upp av Johan Lorentz Aschan själv eller om Berzelius i själva verket på något sätt var inblandad i det hela. Att Aschan var intresserad av mineralogi står helt klart. För sina patriotiska förtjänster erhöll han bergsrådstiteln 1814. Även om detta inte behöver betyda några djupare kunskaper i ämnet, så var han i vart fall en framgångsrik järnbrukspatron och gruvägare. Men kanske skulle man kunna anta att en samlare som med stor möda och med personligt intresse bygger upp en stensamling under lång tid också skulle noggrant anteckna båda plats och datum för sina fynd. Så är det inte med samlingen i Ohs. Stenarna ligger visserligen i små papplådor och till varje objekt tillhör en handskriven lapp med några få ord om vad det är för någon sorts sten. Men nästan alla lappar saknar uppgifter om datering och exakt fyndort.

Om det nu är så att samlingen har en koppling till Berzelius, hur kunde denne framstående vetenskapsman missa så grundläggande uppgifter i en samling? Berzelius hade till en början inget större intresse för mineralogi. Han ansåg sig vara kemist. Men på 1810-talet ändrade han inställning. En engelsk läkare, William MacMichael (1784–1839), arbetade vid Berzelius laboratorium vintern 1813–1814.²¹ Han var djupt intresserad av mineralogi och lyckades under sin vistelse i Sverige förvärva en mycket stor samling mineraler som hade tillhört Berzelius lärare, den nyligen avlidne kemisten Anders Gustaf Ekeberg.²² När det sedan blev dags att bege sig tillbaka till England blev det för honom omöjligt att ta med sig allt. En stor del lämnade han kvar som gåva till Berzelius. Oordningen i samlingen uppväckte Berzelius systematiska intresse. Hur ska stenriket indelas och samlingen bäst ordnas, frågade han sig. Lösningen blev att skapa ett helt nytt kemiskt mineralsystem och redan 1814 gav han ut en skrift om grunderna för ett sådant vetenskapligt system.²³

Berzelius fick många tillfällen att insamla mineraler i sitt arbete som kemist. Han var bekant med flera brukspatroner i Bergslagen och tog ofta med sina medarbetare dit. Åtskilliga sommarmånader under 1810-talet tillbringade han i Falun där han samlade stenar. Till vännen major Gustaf Brandel (1776–1820) skrev han 1814: ”Jag hemkommer med så mycket stenar, som kunde förslå at stenlägga hela Ladugårdslandstorget [det vill säga Östermalmstorg i Stockholm] med.”²⁴ Kanske hamnade några av dessa stenar i Ohs. Samlingen utgörs troligen av dubletter och överblivet material från främst MacMichaels förvärv, men det är kanske inte heller osannolikt att en del är insamlad av Berzelius själv. Vanligt var också att samlingar byggdes upp med hjälp av inköp av bergartsstuffer från utlandet, t.ex. från olika firmor i Tyskland. En noggrannare undersökning av samlingen skulle kunna utröna ifall den verkligen är ordnad efter Berzelius system och vilken nomenklatur som har använts. Ett första intryck ger att den inte har en given ordning eller nomenklatur.

Järntackor från Ohs och en elastisk sandsten från Brasilien

Samlingen i Ohs består av tre skåp med sammanlagt 60 lådor, vart och ett innehållande tiotals papplådor fulla av tusentals stenar och mineraler, malmprover och metaller, både ädelstenar och gråstenar, koboltmalm, uranit och musselfossil. Där finns farliga ting som asbest och annat som egentligen inte hör hemma i en mineralsamling, såsom en flintkniv från stenåldern, Nils Nilssons gamla isyx och gulnade kvitton som en dag i slutet av 1800-talet förstrött slängts in i en låda och glömts bort.

Största delen av samlingen utgörs av malmer, mineraler och prover från Sverige, i synnerhet från Bergslagen, från Falun i Dalarna, Långbanshyttan i Värmland, Grythyttan, Lerbäckes bergslag (1796) och tackjärn från Älvhyttan (1814) i Närke. Men man finner också fynd från andra delar av landet, såsom järnprover i små glaskolvar från Uppsala (1822), fynd från Ignaberga kalkgruva (1852) och bärnsten från Skåne och små runda kulor från Finspång (1808). Småland finns också representerat, däribland prover från Taberg och sjömalmer från Läen vid Lessebo. En del material har direkt anknytning till verksamheten vid Kleva nickelgruva. I ett kuvert med Johan Lorentz Aschans sigill från 1843 ligger prover innehållande nickel. I andra lådor ligger ytterligare nickelprover från Kleva daterade 1850, 1851 och 1855. Även Ohs är med på ett hörn. Vid en sprängning av en gråsten 1822 upptäckte man där

inuti en märklig liten sten värd att bevara. Bland järntackor från Ryssland (1821) och Bäckefors i Dalsland har en tacka från järnbruket i Ohs hamnat.

Från våra grannländer finner man ett s.k. ”kattöga” från Island, titan från Norge, bergarter från Färöarna och en porslinskärva belagd med platina av professor Gottfried Becker (1767–1845) i Köpenhamn. Utifrån Europa kommer stenar från Skottland, England och Italien, vackra mineraler från Madrid och Paris, kristalliserad volfram från Böhmen och ett inte ringa antal bergarter från Tyskland. Från främmande kontinenter finner vi bl.a. en vacker blå, genomskinlig sten och en zirkonartad granat från Grönland, kopparhaltig lera och gedigen koppar från Sibirien samt ett fynd från Jekaterinburg i Uralbergen. Även ett mineral, benämnt kort och gott som ”röd topas”, har sitt ursprung i Sibirien. Topaser intresserade för övrigt Berzelius. 1814 gjorde han kemiska analyser av topaser och om dem yttrade han besvärat: ”Topazerna äro svåra barn at döpa.”²⁵

I samlingen finns också stenar med fyndorter på varmare breddgrader, däribland enstaka fynd från Kina, Ceylon och Ostindien. Särskilt en sten drar till sig uppmärksamheten. Det är en ”elastisk sandsten” från Brasilien. På lappen under stenen står det namnet ”Thunberg”. Det bör vara inte mindre än den kände linnélärjungen och professorn i medicin och botanik i Uppsala, Carl Peter Thunberg (1743–1828). Kanske var stenen en gåva från Thunberg? Visserligen hade han aldrig varit i Brasilien, men han var en storsamlare av naturalier, av pressade växter och uppstoppade djur. Från sin långa resa till Sydafrika och Japan hemförde han mängder av växter och djur. Kanske är rent av Ohssamlingens förstenade teakträ från Ostindien och den blå safiren från Ceylon från denna resa. Den 7 december 1777 reste Thunberg från Colombo till det ädelstensrika Mature (Matara) där stenarna eftersöktes i dalar eller vid foten av berg i en blandning av jord och lera. Särskilt öns stenar fångade hans intresse och snart lärde han sig att förhandla fram bättre priser: ”Jag tillhandlade mig utaf Morerne de befintelige forterne, icke allenast slipade, utan äfven rå, för at förvaras ibland andre Samlingar af Mineralier. I början måste jag betala dem ansenligen dyrt, i synnerhet som jag då gjorde urval, men sedan fan jag, at igenom slumpning kunde de erhållas mycket lindrigare.”²⁶ Tillsammans med många andra stenar införskaffade han en mängd blå safirer och skrev ned deras mallabariska namn ”nilem” och singalesiska ”nile” i sin rese-dagbok. Som andra stenar är de blå safirerna mer eller mindre mogna, d.v.s. högblå. De kan vara så bleka att de ser vattniga ut, men han såg också en som var ljusblå i ena änden och mörkblå i den andra. Därtill lyckades han komma

Aschans stensamling på herrgården i Ohs bruk. Foto: författaren.

över en blå safir i storleken av en hasselnöt. Thunberg hade en gång varit Aschans lärare. Det var för honom Aschan disputerade i botanik med en avhandling om lönnträdet, *De acere* (1793). Själv benämnde han sig i ett brev året innan Thunbergs bortgång som dennes "Lydige lärjunge J. L. Aschan".²⁷

Bergsbestick i ett grönt fodral

På ett av skåpen står en apotekslåda med gamla förtorkade och söndervittrade mediciner, bland annat från Värnamo och en viss Dr Danielsson 1842. En besökare fann i lådan 1935 "Esmetia Stomachalis (magdroppar), krossade spanska flugor, 'kräkrotpulver för äldre personer', ympvax och litet av varje."²⁸ Det har antagits att det skulle vara bergsrådets eget apotek. Han var ju utbildad läkare. Men det ligger närmare till hands att anta att det i själva verket är Nils Nilsson Aschans husapotek. Medicinerna kom ju från Värnamo. På ett annat skåp står en kopia av en forntida lerkruka som hade hittats på Ohs bruks ägor. Originalen finns numera på Historiska museet i Stockholm.²⁹ Ett annat föremål, mer av det paleontologiska slaget, är det förstenade älghorn som hade grävts upp ur Björnshults mosse från 11 kvarters djup 1827.

Bland de allra intressantaste föremålen hör ett grönt läderfodral med nästan en komplett instrumentsamling för kemiska analyser och insamlande av mineraler. Till mineralogens utrustning hör lupp, våg, fickkniv, tång, fil, såg, hammare, degel och blåsrör. Där finns sylar, glaskolvar, cylindriska mässingsbehållare, pappersstumpar (med årtalet 1814), kol i tennfodral och glasflaskor med kemikalier, bland annat fosforsalt. En liknande samling med så kallade bergsbestick finns på Trolle-Ljungby slott i Skåne som en gång hade tillhört Berzelius elev Hans Gabriel Trolle-Wachtmeister.³⁰ Dessa instrument tillverkades av Vetenskapsakademiens instrumentmakare, men var också inköpta utomlands.

Instrumentsamlingen i Ohs har använts vid analyser av mineraler och bergarter. Först kunde man med hjälp av luppen bestämma synliga egenskaper såsom färg och form. Smaksinnet och känseln gav en uppfattning om hårdhet och smak. Med hammare och filar kunde provet bearbetas och med hjälp av balansvågen kunde vikten bestämmas. Slutligen kunde man använda sig av blåsröret. Då kunde man ta reda på vilka beståndsdelar ett prov innehöll genom att med kraftiga blåsningar genom röret förändra lågan som provet utsattes för. Berzelius betonade just blåsrörets betydelse, utvecklade blåsrörstekniken och skrev därtill en lärobok i ämnet.³¹ Men till en fullständig mineralogisk utrustning hörde inte bara verktyg utan också kemikalier. Fosforsaltet, t.ex., kunde komma till användning vid kemiska analyser.

En slutsats

Från vilken tid är samlingen och när kom den till Ohs? Det står helt klart att mineralerna är insamlade under en relativt lång tid. Det äldsta daterade fyndet är från 1796 och det yngsta är från 1855. Flera daterade fynd är från tiden 1808–1809 och 1814. Bortsett från några ytterst få tillägg av Aschan, är samlingen sammanställd av någon annan och det under en kort period, troligen tidigast 1814 eller åren strax därefter. Första Ohsfyndet tillkommer 1822. Eftersom Johan Lorentz Aschan inköpte Ohs bruk 1819, så kan samlingen inte gärna ha kommit till Ohs före detta år. Det senaste daterade fyndet är från 1855. Året därefter dog bergsrådet i Lessebo. I Ohs levde ännu Nils Nilsson Aschan som hade tagit över bruket efter sin far 1830. Men säkerligen hade han inte haft något med samlingens tillkomst att göra.

En möjlig lösning på gåtan om stensamlingens ursprung kan vara denna: grundstommen i Ohssamlingen utgörs resterna av Ekebergs samling. När han

dog 1813 köpte MacMichael den, sorterade ut det han ville ha och gav resten till Berzelius. Han i sin tur använde samlingen för att utveckla sitt kemiska mineralsystem. När han var färdig med detta skänkte han samlingen till bergsrådet Aschan. Gåvan levererades till Ohs någon gång mellan åren 1819 och 1822 då denne befann sig på bruket. Sedan har den fått stå kvar där. Ingen har väl orkat flytta på den. Nu får man hoppas att denna unika samling bevaras med största varsamhet inför framtiden, intakt med sitt nära 200-åriga damm och sina miljonåriga stenar.

Noter

Ett stort tack till Karin Berglund, Ohs, som haft vänligheten att upplåta Aschans stensamling för min nyfikenhet, och till Lars-Erik Gof, Ohs, som hjälpt mig leta mig fram i det labyrinthiska, okatalogiserade bruksarkivet.

¹ Ohs bruks herrgård: Arne Holmberg till Erik Berglund, Stockholm 14/12 1934.

² Kåve, "En Bröt-Anund" på bruket i Ohs", *Värnamo Nyheter*, 30/11 1935.

³ Ohs bruks arkiv: Stig Berglund till Nils Lindhagen, Ohs 15/6 1982.

⁴ Anne Rifbjerg Lindhagen, *Aschan. En släkthistoria. En skildring av släkten Aschan under 300 år* (Ängelholm, 1995), 24; Se även Nils Aschan, *Släktminnen från småländska bruk och herrgårdar* (Stockholm, 1941), 16.

⁵ Bengt Gustaf Bredberg, "Johan Lorentz Aschan. Bergsråd, bruksegare", i *Lefnadsteckningar öfver Kongl. Svenska Vetenskaps Akademiens efter år 1854 aflidna ledamöter*, bd I, hft 1, (Stockholm, 1869), 59–69; Otto Bergström, *Släkten Aschan. Genealogiska anteckningar* (Stockholm, 1885), 15–18; Sv. Odén, "Aschan, Johan Lorentz", i *SBL II*, (Stockholm, 1920), 327–330.

⁶ Jöns Jacob Berzelius, *Själfbiografiska anteckningar*, Henrik Gustaf Söderbaum

(utg.), (Stockholm, 1901), 26.

⁷ Berzelius 1901, 34, 125.

⁸ "Om nickeltillverkning, och tillgodogörande af nickelhaltig magnetkis från svenska grufvor", i Bengt Gustaf Bredberg, *Metallurgiska anteckningar*, hft 6, (Stockholm, 1868), 7–11.

⁹ Berzelius 1901, 112.

¹⁰ KVA, Stockholm: Ms Brev till Berzelius A., [II:39], Aschan till Berzelius, Lessebo 21/3 1841.

¹¹ Ibid., Aschan till Berzelius, Lessebo 28/3 1841.

¹² KVA, Stockholm: Ms Brev från Berzelius A–Bq.; Jac. Berzelius till Bergsrådet J. L. Aschan. [I:17], Berzelius till Aschan, Stockholm 2/4 1841.

¹³ Cit. ur Johan Alfred Göth, *Bergsrådet på Lessebo och hans underhavande* (Stockholm, 1925), 54.

¹⁴ Johan Axel Almquist, *Bergskollegium och bergslagsstaterna 1637–1857. Administrativa och biografiska anteckningar* (Stockholm, 1909), 165.

¹⁵ Lindhagen 1995, 31.

¹⁶ Carl Jacob Sundevall, "Svalornas hibernation", i *Öfversigt af Kongl. Vetenskaps-akademiens förhandlingar* 1849, (Stockholm,

1850), 181–185.

¹⁷ Carl Jacob Sundevall, "Om svalans hibernation", i *Öfversigt af Kongl. Vetenskaps-akademiens förhandlingar* 1850, (Stockholm, 1851), 7.

¹⁸ Sven Nilsson, *Skandinavisk fauna. En handbok för jägare och zoologer 2. Foglarna* (3:e uppl, Lund, 1858), 1: 257.

¹⁹ Carl Jacob Sundevall, *Die Thierarten des Aristoteles von den Klassen der Säugethiere, Vögel, Reptilien und Insekten* (Stockholm, 1863), 123.

²⁰ Carl von Linné, *Migrationes avium*, resp. Carl Danielsson Ekmarck, (Upsaliæ, 1757), 35; Sten Lindroth, "Naturvetenskaperna och kulturkampen under frihetstiden", *Lychnos* 1957–1958, 187 f.

²¹ Henrik Gustaf Söderbaum, *Jac. Berzelius. Levnadsteckning* 1 (Stockholm, 1931), 491–493, 516; Hans Krook, *Jacob Berzelius* (Stockholm, 1979), 75.

²² Berzelius till Johan Gottlieb Gahn, Stockholm 28/2 1814, i Henrik Gustaf Söderbaum (utg.), *Jöns Jacob Berzelius. Jac. Berzelius brev. Brevväxling mellan Berzelius och Johan Gottlieb Gahn 4:2* (Uppsala, 1922), 97 f.; Ekeberg upptäckte bl.a. grundämnet tantal och introducerade de svenska namnen, syre, väte och kväve. Se Anders Lundgren, *Anders Gustaf Ekeberg, the Antiphlogistic Chemistry and the Swedish Scene, Berzelius Society Serie no 5*, (Stockholm,

1997), 3, 6.

²³ Jöns Jacob Berzelius, *Försök, att, genom användandet af den elektrokemiska teorien och de kemiska proportionerna, grundlägga ett rent vetenskapligt system för mineralogien* (Stockholm, 1814).

²⁴ Berzelius till Gustaf Brandel, 8/9 1814. Cit. ur Jan Trofast, *Excellensen och Berzelius. Hans Gabriel Trolle-Wachtmeisters kemiska verksamhet* (Stockholm, 1988), 96.

²⁵ Berzelius till Gahn, Stockholm 10/11 1814, i Berzelius 1922, 111.

²⁶ Carl Peter Thunberg, *Resa uti Europa, Africa, Asia, förattad åren 1770–1779. Fjärde delen, innehållande resan uti kejsaredömet Japan, på Java och Ceilon samt hemresan* (Upsala, 1793), 221f, se även 224, 229, 237.

²⁷ UUB: J. L. Aschan till C. P. Thunberg, Lessebo bruk 28/3 1827. Det finns även ett tidigare brev från Aschan till Thunberg, Hellefors 14/6 1797.

²⁸ Kåve 1935.

²⁹ Ohs bruks arkiv: Erik Berglund till Riksantikvarien, Ohs 18/11 1923.

³⁰ Trofast 1988, 143, 152f.

³¹ Jöns Jacob Berzelius, *Om blåsrörets användande i kemien och mineralogien* (Stockholm, 1820); Carl Gustaf Bernhard, *Berzelius. Europaresnären – bland forskare, prostar och poeter* (Höganäs, 1993), 32.

Summary:

A Granite from Ohs and a Blue Sapphire from Ceylon by David Dunér

In a manor-house in Ohs bruk, Småland, Sweden, there is an unknown and authentic stone collection consisting of stones and minerals from all over the world, from a granite from Ohs to a sapphire from Ceylon. The collection once belonged to the mining councillor and foundry proprietor Johan Lorentz Aschan (1772–1856). Legend has it that it has a connection to the Swedish chemist Jöns Jacob Berzelius (1779–1848). But how has it turned

up in Ohs and is it possible that Berzelius is the donor? Aschan and Berzelius were very close friends and had a lively correspondence. Berzelius helped Aschan with chemical examinations and they collaborated in extracting nickel from Kleva mine in Småland. Johan Lorentz Aschan's son, Nils Nilsson Aschan (1802–1888), was less interested in the progressive science. He had his own measurement of time in Ohs and believed that the swallows (*Hirundinidae*) hibernate under the ice of lakes.

The collection consists of three cabinets full with thousands of stones, minerals, ore-samples, metals, precious stones, granites, cobalt-ores, asbestos, uranides and mussel-fossils. There are also other odd specimens. Maybe are some of the samples from the Linnean Carl Peter Thunberg's (1743–1828) journey to East India and Ceylon. One of the most interesting objects is an almost complete collection of tools for chemical analysis and mineral survey. A possible answer to the riddle concerning the origin of the collection could be this: the main part consists of remains from the collection of the Swedish chemist Anders Gustaf Ekeberg (1767–1813). When he died an English doctor who assisted Berzelius in his laboratory, William MacMichael (1784–1839), bought it. He kept what he needed and gave the rest to Berzelius. He in his turn used the collection to develop his chemical mineral system. When he had finished this, he gave it to Aschan. The gift was delivered to Ohs some time between 1819 and 1822.

Författarens adress:

Doktorand, Fil. mag. David Dunér, Avdelningen för idé- och lärdoms historia, Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet, Biskopsgatan 7, 223 59 Lund, e-post: David.Duner@kult.lu.se

Smärre meddelanden

Klåfingrigt. Wilfred Blunts Linnébiografi *The Compleat naturalist* kom ut i svensk översättning 1983 (Trevi) och har länge varit svår att få tag på. Att den ges ut på nytt (Bonniers) är välkommet eftersom det är en läsvärd bok och den bästa i sitt slag. Men man kan ändå ha invändningar. Inte att William T. Stearn har skrivit ett förord, det kanske sista som flöt från hans penna, inte heller att bibliografin är uppdaterad och att man alltså bemödat sig att aktualisera boken. Men av någon anledning har illustreringen ändrats, så att pagineringen inte stämmer med den gamla upplagan vilket krånglar till i onödan för den som vill följa upp referenser. Vidare har man tagit bort goda illustrationer och ersatt med mer tvivelaktiga, till exempel tillför inte de dubbelsidiga disiga landskapsfotona mycket. Formgivningen och de bruntonade bilderna försämrar också intrycket. Denna klåfingrighet är obegriplig och den gamla upplagan är alltså fortfarande att föredra.

Nemesis divina har getts ut flera gånger på svenska, numera också på andra språk, på tyska, franska, holländska. Man kan lugnt tala om *Nemesis divina* som en av Linnés viktigaste och mest uppmärksammade skrifter – trots att Linné egentligen försett den med utgivningsförbud. FJ Petry, professor emeritus i filosofi vid Erasmusuniversitetet i Rotterdam, står bakom den engelska utgåvan som nu föreligger (Kluwer Academic Publisher 2002). Det är inte för mycket sagt att hans edition slår alla tidigare, vilket är desto mer anmärkningsvärt eftersom Petry tidigare inte dokumenterat sig i Linnéforskningen (dock med den holländska utgåvan). Texten är granskad mot originalet, översättningen är omsorgsfull, dispositionen i grunden ändrad, inledning och kommentarer utförligare än i någon annan edition, inklusive Fredbärjs och Malmeströms från 1968, annars mönstret för alla andra senare utgåvor. Den engelska versionens omfång är åtminstone det dubbla mot den svenska standardutgåvan. Inledningen är på ca 80 sidor och kommentarer och appendices täcker 250 sidor. Utförligheten i noterna betyder att Petry ibland gått ner på kyrkboksnivå för att belägga sina personer. Ibland kunde man visserligen önska en mer genomskinlig notteknik men inget tvivel råder om att precisionen är mycket god. Den svenska forskningen ägnad Linnés text är helt inkorporerad, de bredare historiska sammanhangen behandlas också med utmärkt kunskap. Det finns också mycket nytt i denna utgåva, både andra